

**İLETİŞİM KAYNAKLI GELİŞME
KURAMLARI VE TOPLUMUN SONU
KURAMLARININ ÖRTÜŞMESİ:
İLETİŞİM TEKNOLOJİSİNE DAYALI
TOPLUMSUZ-TOPLUMSALLAŞMA**

Ertan EĞRİBEL

Özet: Bilgi toplumu veya iletişim çağında bilgi genel geçerliliğini ve kesinliğini yitirmiştir. Gerçeğin belirsizliği, geçmişin devalüasyonu, gelecek öngörülerinden ve tasarımlarından şüphe duyulması, tutarlı bir düzenden söz etmeye izin vermemekte, dolayısıyla düşünce ve eylem düzeyi sürekli kriz ve güç kullanımını geçerli hale gelmiştir. Tüm bunlardan yola çıkarak, bilginin giderek yüzeysel olarak anonimleştiğini, kitleselleştiğini ve kaynağına olan güvenin azaldığını söyleyebiliriz. Bunu en iyi yeni bilgi teknolojilerinde gözlemleyebiliriz. Çalışmadaki tartışmalar bu çerçevede yürütülecektir.

Anahtar Sözcükler: İletişim Kaynaklı Gelişme Kuramları, Yeni Toplum Kuramları, Bilgi Toplumu.

**COMMUNICATION-BASED DEVELOPMENT THEORIES AND OVERLAPPING
THEORIES OF THE END OF SOCIETY: SOCIALIZATION WITHOUT SOCIETY
BASED ON COMMUNICATION TECHNOLOGY**

Ertan EĞRİBEL

Abstract: In the information society or communication age, information has lost its general validity and precision. The uncertainty of the truth, the devaluation of the past, suspicion of future predictions and designs do not allow to speak of a coherent order, so the level of thought and action constant crisis and use of force have become valid. Based on all these, we can say that information is gradually becoming superficially anonymized, massive, and a decrease in the confidence in its source. We can best observe this in new information technologies. Discussions in the study will be conducted within this framework.

Keywords: Communication-Based Development Theories, New Theories of Society, Information Society.

İLETİŞİM KAYNAKLI GELİŞME KURAMLARI VE TOPLUMUN SONU KURAMLARININ ÖRTÜŞMESİ: İLETİŞİM TEKNOLOJİSİNE DAYALI TOPLUMSUZ-TOPLUMSALLAŞMA¹

Ertan EĞRİBEL

Giriş Yerine: İletişim Kaynaklı Gelişme Kuramlarına Geçiş¹

Günümüzde XIX. yüzyıl modern dünya görüşü ve yöntemine yönelik belli eleştiriler “son”lu görüşlerle ifade edilmektedir. İdeolojilerin sonu, ulus-devletlerin sonu, toplumsal sınıfların sonu, bilimin sonu, okulun sonu, toplumun sonu, sosyalizmin sonu gibi görüşler öne çıkarılırken yeni bir bilgi ve toplum örgütlenmesi gündeme getirilmektedir. Bilgi toplumu, enformasyon toplumu, modern-sonrası toplum, endüstri-ötesi toplum gibi kavramlar yeni bilgi ve toplum örgütlenmesini ifade eden kavramlar olarak öne çıkarılmaktadır. Bu tartışmalarda iletişim araç ve tekniklerine (bilgi teknolojilerine) özel bir önem atfedilmektedir. Sadece bilgi sözcüğü yerine iletişim sözcüğünün geçirilmesi değildir söz konusu olan. Aynı zamanda “kitle iletişim endüstrisi” olgusuna yönelik II. Dünya Savaşı sonrası getirilen eleştiriler (Frankfurt Okulu’nun çalışmaları) nedeniyle, bu kavramın çağrıştırdığı olumsuzluklardan (otorite, baskı, ideolojik dayatma, şiddet, egemenlik, denetim, yönlendirme) kaçınmak için bilgi teknolojileri, kitle iletişim teknolojileri, yeni medya gibi kavramlar kullanılmaya başlanmıştır. Bilginin tarihi de giderek iletişim araç ve gereçlerinin toplumdan bağımsız, teknik gelişmelere dayalı tarihi haline gelmiştir.

Bu görüşün gündeme gelmesine sosyalistlerin burjuvaziye karşı ideolojik mücadelede işçi sınıfının bağımsız ideolojik araçlara sahip olması, işçi sınıfının dışardan “bilinç taşıyan” öncü (parti) örgüte/araçlara tabi olduğu anlayışı da önemli katkı yapmıştır. Bunun nedenlerinden biri burjuva dünya gö-

¹ Bu çalışmada Ufuk Özcan ile birlikte hazırladığımız “Bilgi Sosyolojisi” kitabından yararlanılmıştır.

rüşünün işçi sınıfının gündelik yaşamdaki deneyimlerinden kaynaklanarak egemen olmasıdır. Amaç işçi sınıfın kendi bağımsız toplumsal örgütlenmesi temelinde aynı zamanda bağımsız bilincini de (ideolojik/kuramsal kopuşu) oluşturmaktır. Devrim sonrası sosyalist iktidar anlayışı da bunu gerektirmektedir. Batı'da gündelik yaşamın seyrinin düşünceye tercüme edilmesinde veya çarpıtılmasında/manipülasyonunda toplumsal ve düşünsel araçlara önemli bir rol verilmiştir. Batı içi çelişki ve çatışmalar sona erdiğinde bütünsel kuram ve dünya görüşlerinden vazgeçilse bile yeni toplumsal hareketlere ve kitle iletişim araçlarına verilen görev geçerliliğini sürdürecektir. Kitle iletişim araçlarının bilinç oluşturma, aktarma, yaygınlaştırma rolü yeni gelişmelere göre belirlenmiştir. II. Dünya Savaşından sonra ideolojilerin zayıfladığı ve iflas ettiği, pragmatizmin öne çıktığı görüşü (Amerikan akademi çevrelerinde Edward Shils, Daniel Bell), Sovyetler Birliğinin de tasfiyesi sonrası daha genel-geçer dünya görüşü olarak savunulmaya başlanmıştır. Bu açıklamalar küreselleşme, çelişkilerin sonu, tarihin sonu, ideolojilerin sonu gibi egemenlik kuramlarının rasyonelleştirilmesini sağladı. "Refah toplumu" gibi kuramlardan sonra Batı dünyayı yeniden düzenleme ayrıcalığını "bilgi/iletişim çağı", "iletişim toplumu" gibi açıklamalarla elinde tutmuştur. Bu açıklamaların kökeninde Batı dünya egemenliğine güven, yeni arayışların sonlanması ve Batı-dışı toplumların teslimiyetçi-kendiliğindenci gelişmesinin onu Batı dünya egemenliğine ve dünya görüşüne tabi kılacağı yargısı bulunmaktadır.

Bilgi teknolojilerine veya iletişim araçlarına atfedilen üstünlüğü koşullardan bağımsız iletişimin kendi unsurları ile (kaynak, ileti/mesaj, alıcı/hedef, kanal, araç) açıklama yönünde oldukça yaygın bir eğilim vardır. Ancak günümüzde bilginin değişmesini iletişim araç ve teknikleriyle sınırlayarak açıklamak mümkün olmadığı için eski düzenin tasfiyesi, askeri, siyasi, kültürel düzeyde ortaya çıkan pek çok değişme ile bağlantı kurulmak zorunda kalınmıştır.² Yeni bilgi teknolojileri ile yeni toplum örgütlenmesi arasında bağlantı kurularak modern bilgi ve toplum örgütlenmesi dışına çıkılacaktır. "Sonlu toplum kuramları" bunun bir sonucudur. XIX. yüzyılın endüstri toplumu ile çağımız bilgi toplumu arasında yapılan ayırım yeni değerlendirmelerin çıkış noktasını oluşturacaktır. Bu farklılık aynı zamanda birbirine karşıt

² İletişim teknolojileri ile ideoloji, hegemonya, iktidar ve kültür veya kültürel çalışmalar arasında kurulan bağlantı özellikle son dönemde öne çıkmıştır. Bu yönde yapılan çalışmalardan biri, James Lull, *Medya, İletişim, Kültür*, Çev. Nazife Güngör, Vadi Yayınları, Ankara, 2001. Ancak bu yenilik ele alış biçimindedir. Kitle iletişiminin kültürel yönleri geçmişten bu yana gündemdedir. Bu konudaki öncü çabalardan biri de bizden (doçentlik tezi) gelmiştir. Ünsal Oskay, *XIX. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri, Kuramsal Bir Yaklaşım*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

endüstri çağı ile bilgi çağı ayrımının da temelidir. Ancak bilgi toplumundan, bilgi çağından söz edilmesine karşın bütünsel düzeyde yeni bir dünya görüşünün gündeme getirilmesi söz konusu değildir. Bilgi teknolojilerinin kendi işleyişi içinde ortaya çıkan, iletişim araçlarının belirlediği bir değişim öne çıkarılmaktadır.

Günümüzde bütünsel dünya görüşlerine, temel aktör olarak belli bir sınıfa, ulus-devlete veya daha geniş bir toplumsal birime karşı çıkılırken toplumsal değişimin temel aktörü olarak bilgi teknolojileri gösterilmektedir. Bilginin toplumsal koşullardan, toplumdan, tarihten koparılması teknik araçların bağımsızlaşması, toplumun ve tarihin üstünde/ötesinde yeni değişimin öncüsü, belirleyicisi olarak savunulmasına izin verecektir. Böylece iletişim teknolojilerinin kendi işleyişine dayalı dil, kurgu ve tasarım gibi özellikler yeni ilişkilerin kurucusu, oluşturucusu, aktarıcısı ve yayıcısı olarak görülecektir. Bilginin örgütlenmesi, toplumsallaşması bunun bir uzantısıdır. Bu duruma iletişim teknolojilerinin belirlediği toplumsuz-toplumsallaşma adını vermekte herhangi bir sakınca yoktur. Toplumdan, tarihten bağımsız olarak teknik rasyonalite, toplumun bilgisayarlaşması, bilgi toplumu, yeni iletişim teknolojisinin çoğullaştırıcı ve demokratik potansiyeli övgü konusu yapılmaktadır. Bu nedenle postmodernizmin savunucuları yanında onun eleştiricileri de (sonuçta bu eleştiri de postmodern literatürün bir parçasıdır) toplumun/toplumsalın sonu, yeni toplumsal hareketler, kitlelerin sessizliği, simülakrlar vb. gibi konularda araştırmalarıyla tanınmaktadırlar. Geçmiş ilişki ve örgütlenmelerden kopukluk temsil krizine yönelik çeşitli açıklamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sınırlı da olsa kendi içinde tutarlı olan modern toplum kuramları veya bütünsel görüşler tüketilerek dışarda bırakılmıştır. Gerçekten de toplumsal bilginin/bilincin toplumdan, koşullardan kopması iletişim araçlarının bağımsızlaşmasını ve bilginin oluşturucusu, yaygınlaştırıcısı olarak öne çıkarılmasını destekleyecektir. Yeni bir çağa, yeni bir döneme girildiğini elbette sadece postmodernizm savunucuları söylememektedir. Bilgi toplumu, iletişim çağı açıklamaları aynı kaynaktan gelmektedir. Farklılıklarına rağmen aralarında geçişler, referanslar bulmak zor değildir.

Günümüzde Batı, dünya egemenliğinin kendisine verdiği güçle, konumunda ve egemenlik ilişkilerinde temelde bir değişiklik olmadan modern dönemin sorunlarını çözmüş görünmektedir. Bu durum bilginin ve iletişim araçlarının yapısını da büyük oranda değiştirmiştir. Artık yeni bir dönemden ve bilginin konumunda değişiklikten söz edilmektedir. Temel sorunlar çözülmemesine, toplumlar arası farklılıklar sürmesine, hatta pekişmesine karşılık bu sorunların endüstri yerine bilgiyi koyarak çözüleceği yönünde yeni bir açıklama getirilmiştir. Bu değişiklik kuramcılarını yeni kavramlar üretmeye zorlamıştır. Toplumlar arası farklılıklar sürmektedir, Doğu-Batı ilişkiler dengesinde bir değişim ya da Batı'nın egemenliğinden vazgeçmesi

söz konusu değildir. Batı-dışı toplumlara önerilen, yine Batı'da ortaya çıkan gelişmelere katılarak uyum göstermeleridir. Aksi takdirde tarihin dışına düşecekleri öne sürülmektedir. Toplumun sorunlarının çözümü ile iletişime dayalı toplum örgütlenmesi arasındaki uyumsuzluk bütünsel kuram veya dünya görüşlerinin krizi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bilgi/iletişim toplumu açıklamalarına göre toplumlar arası çelişkiler bilgi teknolojileri arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanmaktadır. Doğu toplumları bu yönde ortaya çıkan toplumsallaşma biçimlerine uyum gösterdiklerinde sorunlarını çözeceklerdir. Bu durumda Batı-dışı toplumların kimlikleri, tarihi birikimleri sorunlarının çözümünde etkili olmamaktadır. Tam tersine edilgen bir biçimde yeni gelişmelere ortak olmaktan veya antici bir biçimde içinde yer almaktan başka bir yol kalmamaktadır. Bilgi toplumu ve iletişim çağı (geçmişte endüstri toplumu açıklamalarında olduğu gibi) arayışların ve değişmelerin sınırını oluşturmaktadır. Kuramsal düzeyde de bu sınır çizilmiştir. İstenen, bu yönde tartışmalara ortak olunması, yapılan seçim içinde ortaya çıkan kısmi sorunları çözümlenmeleridir.

Yeni Toplum Kuramları ve Toplumsallaşma Biçimleri: Düzenin Mutlaklaşması, Çelişkisizlik, Çatışmasızlık ve Kaos

Marx ve Engels'in "Alman İdeolojisi" kitabındaki temel tezi "her dönemde egemen sınıfların düşüncelerin egemen olduğu" saptaması iletişim ile iktidar arasındaki ilişkiler konusunda da çeşitli biçimlerde çıkış noktası (aynı zamanda sorunun başlangıcını da) oluşturmaktadır.³ Toplum düşüncesinin bağımsızlığına verilen önem ve kurtuluş mücadelesi çabasında yöntem arayışı birliktedir. İktidar/egemenlik mücadelesinin Batı-merkezci sınıflar arası çelişki ve çatışmalara indirgenmesi, Batı sınıfları ve toplumları arasında uzlaşma olduğunda, Doğu-Batı çatışması dışında tarih-ötesi, tekniğe dayalı bir iletişim kuramının oluşturulmasına izin vermiştir. XXI. yüzyıla girişte Batı dünya egemenliğini tehdit edecek bir güç görmemekte, üstünlüğünün süreceği konusunda iyimserlik taşımaktadır. "Bütünsel kuramlara güvensizlik", "temsil krizi" ve "kaos" geçmişten kopuştan kaynaklanmaktadır. Modern bilgi ve toplum örgütlenmesi eleştirilirken ortaya çıkan iletişim kaynaklı açıklamalar aslında Batı'nın Doğu ile ilişkilerinde kendisine üstünlük verdiği alanları, düzenin işleyişinde dayandığı güçleri göstermektedir. Batı üstünlüğünün temelini tartışmamak için iletişim araçlarına dayalı tanımlar yüzeyde, görünüşte kalan belli özelliklerin öne çıkarılması biçimindedir. İletişim toplumu gibi tanımlardan yola çıkarak Batı egemenliği üzerinde etkili olmak

³ Batı dünya egemenliği söylemi dışında bağımsız/özerk bilim üretmek zor ama vazgeçilmez bir uğraştır.

mümkün olmadığı gibi, Batı'nın Doğu toplumları üzerinde denetimi daha da pekişmektedir. Yeni toplum için önerilen adların bolluğu, aynı şekilde hem bir çeşitliliği, hem de bir çakışmayı göstermektedir. Çeşitlilik, değişikliğin gözlendiği temellerin yanı sıra bu değişikliği sağlayan başlıca güçlerin seçiminde gözlenmekte, çakışmaysa, sanayi toplumlarının evrimlerinin yeni bir aşamasına girmekte oldukları düşüncesinde kendini göstermektedir. Giddens'e göre bu dönemi adlandırmak için göz kamaştırıcı çeşitlikte terimler ileri sürülmüştür. Bunlardan birkaçı, bilgi toplumu ya da tüketim toplumu gibi kesinlikle yeni bir toplumsal sistemin çıkışına işaret ederken, çoğunluğu ise postmodernlik, postmodernizm, sanayi sonrası toplumu, kapitalizm-sonrası ve diğerleri gibi daha çok önceki dönemin kapanmak üzere olduğu fikrini öne çıkarır. Bu tür yeni toplum tanımlarını çoğaltmak mümkündür. Bu tanımlar karşısında ortaya çıkan toplum kuramları da gerçekte aynı temel yönelimin değişik bir uzantısıdır. Risk toplumu, gözetim toplumu gibi kavramlara bağlı tanımlar eleştirel olmasına karşılık, bu eleştirilerden yola çıkarak toplumlar arası yeni bir düzen önermek, verili düzeni etkilemek, gerçek anlamda Batı dünya egemenliğini, verili düzeni aşan bir sıçrama gerçekleştirmek öngörülmemektedir.

1990'ların başlarında SSCB'nin tasfiyesi sonrasında Batı'nın Soğuk Savaş polarizasyonundan çıkarak bütünleşmesi, Fransız Devrimi'nden tam iki yüz yıl sonra Batı egemenliğinin tekleşerek yeni bir yapıya kavuşmasına yol açtı. Yine aynı dönemde, Körfez Savaşı'nı müteakip, ABD'den "küreselleşme" çığırını yükseldi. Siyasi nitelikli bir dizi paralel gelişme (çözülen Varşova Paketi ülkelerinin de katılımıyla Avrupa'nın bütünleşmesi, "ideolojilerin iflası", "sosyalizmin sonu" söylemlerinin güçlenmesi vb.) ile birlikte yeni bir bilgi ve toplum örgütlenmesinden söz etme imkânı ortaya çıkacaktır. Bilgi toplumu, iletişim çağı tanımları, Batı içi çelişkilerin ve çatışmaların sona erdiği görüşüne dayalı olarak ABD eksenli yeni dünya düzeninin mutlaklaşmasının, pekişmesinin, çelişkisizliğin ifadesidir. ABD eksenli dünya egemenliği çerçevesinde çelişkisizlik iletişim teknolojilerine dayalı yeni bir toplum ve bilgi örgütlenmesinden söz etme imkânı vermiştir. Yeni dönemde bilgi teknolojilerine, iletişim araç ve gereçlerine atfedilen belirleyicilik geçmişteki tartışmalardan, düzene yöneltilen eleştirilerden bir kopuşu ifade etmektedir. Bu açıdan mevcut düzenin aşılamayacağına olan inancın bir ürünüdür. Modern dünya görüşüne yönelik eleştirilerle yeni bilgiden, bilgi toplumundan söz edilmiştir, ama bu kuram kendisini toplumsallaştırırken bir dünya görüşü olarak bile tanıtmaktan çekinmiştir. Ayrıca Batı içinde toplumlar arası çekişmeler ve çatışmalar son bulurken, Batı dışı toplumlarla olan çelişki ve çatışma giderek Batı üstünlüğüne dayalı bir kaos düzeni olarak kendini göstermiştir. İletişim toplumu veya iletişim çağı ABD eksenli geçmişten ve gelecekte kopuk kaosa dayalı yeni toplum ve düzen örgütlenmesini bize tanıtmaktadır.

Bilgi toplumu, bilgi çağı, bilgi devrimi, ağ toplumu vb. açıklamalar akademik düzeyde gündeme getirilen ve sınırlanan açıklamalardır. Bu açıklamalarda iletişim teknolojisinin özellikleri ve uygulamalarına dayalı geleceğe yönelik dar da olsa disütopik belli öngörüler söz konusudur. Başlangıçta iyimser görüşlerle, kötümser görüşler içiçe, birbirini beslemektedir. Buna göre, bilgi teknolojileri, iletişim araç ve gereçleri modernizmin farklı toplumlarla arasına koyduğu katı sınırları delemek, değerlerin, inançların ve fikirlerin serbest dolaşımına/paylaşımına olanak tanıyacak ve böylece insanları belirli bir sınıf, toplum, cephe, din, siyasi blok içinde tavır almaya zorlayan ideolojilerin sert kabuğunu kıracaktı. Sonuçta iletişim araç ve gereçleri barışçı ve özgürleştirici bir araç olarak yeni bir dünyanın da önünü açacaktı. Başlangıçta iletişim araçlarına verilen üstünlük yeni bir toplum ve bilgi örgütlenmesinin kaynağı olarak iyimserlik taşımaktadır. Geçmişte endüstri toplumuna, modern topluma verilen bütün üstün nitelikler bilgi/iletişim toplumuna verilecek, toplumlar arası farklılıkların, eşitsizliklerin aşılmasında, hatta eşitsizliklerin, otoritenin, yoksullaşmanın, savaşların giderilmesinde, özgürlüklerin önünün açılmasında kitle iletişim araçlarına kendinden menkul sihirli bir görev verilecektir. Batı'nın Doğu karşısında konumunda bir değişme olmamasına, toplumlar arası çelişkiler, çatışmalar, dengesizlik sürmesine karşılık bireysel düzeyde bağımsızlaşmak, yeni gelişmelere katılmak mümkün olduğundan bu açıklamalar yaygınlık kazanacaktır. Bilgi toplumu ve teknolojileri (teknik, biçim olarak) bir kimlik taşımadığı için verili toplumsal kimliklerin, çıkarların, görüşlerin inkârı, dışında kalma, dışına çıkma görüntüsü verecektir. Böylece bilgi toplumu ile sınırların aşıldığı söylenirken, aslında getirilen çerçeve toplumların arayışları üzerinde sınır oluşturacaktır. İletişim çağı ile otoriter, toplumdandan ve koşullardan kopuk oligarşik düzen açıklamaları da aynı kaynaktan gelecektir.

Bilgi toplumu olarak adlandırılan değişim modern topluma karşıt özelliklerle tanımlanmaktadır, ancak bilgi toplumu kendi dinamizmiyle ortaya çıkmamıştır. Süreklilik yerine farklılıktan söz etmek yeni dönemin özelliklerini öne çıkarmak içindir. Bilgi toplumu kuramcılarına göre bu toplumun temeli bilgiye, bilgi işçilerine, bilgi ve hizmet sektörüne dayanmaktadır. Örneğin ABD'nin bilgi toplumu olma yolunda önemli bir mesafe aldığını, çünkü nüfusun büyük çoğunluğunun artık ne çiftçi ne de fabrika işçisi olmayıp, çoğunluğun bilgi sektöründe istihdam edildiği belirtilmektedir. Bilgi teknolojisindeki gelişmelerin merkezi ve hiyerarşik yapıları kırdığı, siyasette, ticarette, kültürel yaşamda yerleşme eğilimlerini güçlendirdiği, bilgiye dayalı bir toplumsal yaşamın ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Çalışma yaşamında ise işin merkezîyetçi yapısı ortadan kalkacağı için pek çok toplumsal etkinliğin elektronik olarak yapılabilmesi olanaklı hale gelmiştir. Çalışmak için ofise, eğitim için okula, alışveriş için markete, finansal işler için bankaya gitmeye gerek kalmamış, fabrikalardaki işçilerin yerini robotlar almıştır. Toffler'ın

da altını çizerek belirttiği gibi, oturduğumuz evler, sanayi öncesi toplumda olduğu gibi üretim merkezi konumuna gelecektir. Yani sanayi devriminin evlerinden uzakta çalışmaya zorladığı insanların evlerine geriye dönüşlerini bilgi devrimi sağlayacaktır. Ayrıca işte geçirilen süre çok azalacak, insanlar zamanlarının büyük bölümünü eğlenceye ve yaratıcı etkinliklere ayıracaklardır. 1970'lerde ortaya atılan bu görüşler "işçisiz fabrika", "kâğıtsız ofis", "parasız toplum", "elektronik ev" ve "teledemokrasi" gibi kavramların kısa sürede toplumsal yaşamda ağırlık kazanacağını öngörmekteydi.

Bilgi toplumunda en önemli meta durumuna gelen bilginin verimli kullanılmasyla, ekonomik açıdan önemli bir değer yaratılabileceği, siyasal açıdan daha demokratik, bireysel katılımının yüksek olduğu çoğulcu sistemlerin ortaya çıkacağı, toplumsal açıdan ise iş ve eğlence dünyasında köklü bir değişim yaşanacağı öngörülmüştü. 1960'lı yıllarda gelişen "küresel köy" ve "küresel toplum" fikirleri bir iletişim ütopyasına ve sanayi-sonrası toplum fikrine dayanmaktaydı, bu yüzden modern endüstri toplumunun çelişkilerinin çözülebileceği yönünde iyimser bir vaat taşıyordu. Ancak günümüze geldiğimizde bu iddialar iyimser söylemler olmaktan çıkmış ve eleştirel boyutlarını yitirmişlerdir. 1990'ların başlarında ortaya çıkan ve gelecekle ilgili görüşlerin yerini alan toplumsal sınıfların sonu, ideolojilerin sonu, tarihin sonu, ulus-devletlerin ve sosyalizmin krizi gibi görüşler yeni bilgi anlayışıyla ilişkilidir. Artık dünya egemenlik düzeninin kendi işleyişi içinde ortaya çıkan sorunların çözümü dışında yeni bir düzen arayışı yoktur. Batı, dünya üzerindeki egemenliğini ve üstünlüğünü sorunlardan, koşullardan bağımsız olarak tanımlayabilmesini bir devrim (en azından yeni bir başlangıç) olarak görmektedir. Bu anlamda özgürlüklerin genişlemesinden, sınırların ortadan kalkmasından söz edilmektedir. Bu nedenle bilgi toplumu modeli sadece modern endüstri toplumu koşullarının aşılması ile kendini tanımlamamakta, aynı zamanda günümüz koşulları ve ilişkileri üzerinde de egemenlik ve denetimle kendini açıklamaktadır. Batı dünya egemenliği tartışmasız benimsendiği için egemenlik ve denetim (dünya egemenliğine ortak olmadan) bilgi teknolojilerinin kendi bağımsız işleyişi ve ortaklığı biçiminde tanımlamaktadır. Bilgi toplumu bu anlamda arayışların sonunu ve sınırını belirtmektedir. Bilgi toplumundan veya iletişim devriminden anlaşılması gereken budur.

Bilgi toplumu ile küreselleşmenin birbirini açıklayan ve doğrulayan açıklamalar olması rastlantı değildir. Küreselleşme, ulus-devletlerin egemenliğinin ve ulusal iradeyi temsil etme yetkisinin altını oyacak, bağımsız devletlerin içişlerine karışmama ilkesi uyarınca onların kendi ulusal sınırları içinde uyguladıkları keyfi yönetime ve istismara son verecek, ulusal gümrük duvarlarının çökmesine, sermaye hareketlerinin serbestleşmesine, sermaye ve işgücünün serbest dolaşımına, ulus-aşırı seyahatlere vb. izin verecekti. Aynı zamanda iletişim araçları vasıtasıyla gerçekleşecek enformasyon, bilgi ve

kültür transferi de ulusal çeperin ötesine taşacak, olağanüstü hızlanıp kolaylaşacaktı. İnternetin sağladığı sanal ortamda serbestçe akacak olan enformasyon/bilgi artık ulus, ulus-devlet, sınıf, etnisite, din gibi aidiyetlerin getirdiği yasaklamaların hiçbirini tanımayacak, bütün duvarları delip geçecekti. Bu büyük iddialar bilgi/enformasyon çağı efsanesinin yayılmasını sağlamıştır. Enformasyonel ağların bütün yerküreyi sarması, bilgi akışındaki hız ve içerikçe büyüme vb. olgulardan hareketle, enformasyonel teknolojinin ve ilişkilerin yeni toplumun merkezinde yer aldığı ve toplumun bütün kurumlarını ve ilişki biçimlerini dönüştürdüğü iddia edilmektedir. Manuel Castells'in çalışmaları bu abartılı inancı doğrulayan argümanları ile yeni toplumun getirdiği birtakım riskleri belirtmekle birlikte, daha çok yeni imkânlarla ilişkin olumlu bir manzara arz etmektedir. Bilgi teknolojilerinin belirleyiciliği görüşü ile üretimden, emekten, zaman ve mekândan bağımsızlaşma söz konusu olduğu için artık tartışma bilgi teknolojilerine ortak olma veya bilgi teknolojilerinin mülkiyeti, denetimi, sorumluluğu, yaygınlaştırdığı kültür, erişim, akış, eşitsizlik, bilginin üretimi, saklanması, eğitim-öğretim gibi alanlara uygulanması ekseninde yürütülmektedir. Bilgi toplumunun nimetleri üzerinde genel bir uzlaşma olduğu için, bu yeni tip toplumun ortaya çıkış koşullarının ve doğurduğu olumsuz sonuçların tartışılması yerine, kendi dinamikleri ve sorunları tartışılmakta, bu yönde geniş bir açıklama ve literatür oluşmaktadır. Bir yerde bilgi toplumu, bilgi çağı, bilgi/bilişim devrimi efsanesi kendi kendini oluşturmakta ve yeniden üretmektedir. İlginç olan, bilgi toplumu, bilgi çağı denilmesine rağmen, bu alanda üstünlük kazanan ABD dışında bir ülkenin olmamasıdır. Diğer Batı ülkelerinin, Batı Avrupa ve Japonya'nın bile ABD ile özdeşleşmesi "kısmen" dir.

Diğer bir deyişle yeni gelişmenin, değişimin öncüsü ABD'dir. Yeni bir ülke olan, tarihe geç katılan, dünya tarihi birikimi ve deneyimlerinden kendini bağımsızlaştırma çabasında olan ABD'nin bilgi toplumu olarak dünyaya örnek olması tam bir ironidir. Bu durumun bir açıklaması olması gerekir. ABD bağımsızlığını Batı yayılmacılığının öncülüğünü ve önderliğini yapan İngiltere'ye karşı kazanmıştır. Endüstri ilişkilerinin gelişmesinde de Batı için ilham kaynağıdır. ABD geliştirdiği yeni ilişkiler sayesinde Batı içinde önderliği ele geçirmiştir. Ancak bu önderlik Batı egemenliğinden bağımsız, ayrı bir gelişme değildir. Batı'ya getirdiği yeni imkânlar nedeniyle ABD'nin öncülüğünün benimsenmesinde sorun olmamıştır. Sovyetler Birliği'nin tasfiyesi sonrasında bu önderlik tartışmasız bir biçimde benimsenmiştir. Bu durum Batı içi çelişkilerin sona ermesi açısından yeni bir dönemi işaretlemektedir. Ancak ABD'nin Batı-dışı toplumlara karşı tutumunda bir değişiklik yoktur. ABD'nin geleneksel Batı ve Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerdeki konumunu daha değişik ilişkiler içinde değerlendirmek istemesi yeni dönemde dünyadaki değişikliklerin temeli olmuştur. ABD, kendi egemenliğini geliştirirken

yeni ilişkiler kurma ve geliştirme yoluna giderken, eski ilişkilerin yıkılmasına da destek olmuştur.

Bilginin Konumunun Değişmesi, Düzenin Yabancılaşması ve Toplumsuz - Toplumsallaşma

İletişim çağı ve toplumu açıklamaları verili dünya düzenini tek ve yegane gerçeklik olarak sunarken aynı zamanda dünya görüşü/yöntem düzeyinde de ortaya çıkıyor. Modern dünya görüşünün eleştirisiyle kendisini gösteren postmodern yöntem, günümüz toplumunu bilgi teknolojilerinde meydana gelen değişikliklerle tanıtmaktadır. Bu anlamda bilgi toplumu tartışmaları ile postmodern bilgi yöntemi arasında (doğrudan literatür bütünleşme bile) temel çıkış noktasında ortaklık vardır. Postmodern kuramcılar ve elestiricileri, bilgi toplumu tanımını kullanmasalar bile, yeni toplum örgütlenmesinde bilginin konumunun değişmesinde bilgi teknolojilerinin değişimine belirleyici bir rol vermektedirler. Postmodern kuramcıların bilgi toplumu açıklamalarından ayrıldığı yön bu gelişmenin bir devrim olarak tanımlanmasıdır. Belirleyici bir aktör olarak bir temele veya dolaylı olarak yeni bir toplumdan söz edilmesine bile kuramları gereği karşıdılar. Bilgi/iletişim toplumu belli bir yönde değişim içinde sorunların çözümleneceği konusunda iletişim teknolojilerine bir görev vermektedir. Ancak insanların gündelik yaşamları içinde bu çözümü doğrulamaları mümkün olmadığı gibi sorunları üzerinde etkili olmaları da söz konusu olmamıştır. Tam tersine gerçeğin belirsizleşmesi, korku, endişe, geleceğin bulanıklaşması, içe kapanma, tarihi birikimlerden vazgeçme, temsilin yitirilmesi, anlık ilişkiler, şimdinin mutlaklaşması, süreksizliklik, değersizleşme gibi özellikler egemen (toplumsal yaşamın bir gereği) hâline gelmiştir. Bu yönde ortaya çıkan toplumsal özellikleri düzenin kendisi ile özdeşleştirmemek (tartışmamak) ve düzeni doğrulamak için postmodernizm bir görev üstlenmiştir. Postmodern bilgi yöntemi bu özellikleri doğrulama yoluna gitmiş, giderek düzenden, iktidardan bağımsızlaşmanın, özgürleşmenin bir özelliği olarak (modern otoriteye, cinsiyetçiliğe, topluma, standartlaşmaya, evrenselliğe vb. karşıt) yeni toplumsallaşma biçiminde tanıtmıştır.

Bilgi toplumu/devrimi açıklamaları postmodern bilgi yöntemi ve toplum anlayışına (herkesin birbirine karşıt olduğu yönsüz kaos, karmaşaya, ne olsa gider görüşüne) karşıtlık içerse bile verili dünya egemenliğini mutlaklaştırarak aynı sonucu paylaşacaktır. Bilgi toplumu ve postmodern açıklamalar yeni dönemde bilginin konumunun değiştiğinden yola çıkarak düzenin yabancılaşmasını ve toplumsuz toplumsallaşmayı (bilgi teknolojilerinin belirlediği yeni dünya ve ilişkiler olarak) temellendirmişlerdir. Bilgi toplumu, bilgi çağı veya enformasyon devrimi yeni bir dönemi belirtmesine rağmen yeni bir kimlik belirtisi olmamıştır. Yeni dönem ve ilişkiler iletişim araç ve tek-

niklerinin özelliklerine bağlı, onun belirlediği, biçimlediği ilişkiler olmuştur. Yeni bilgi ve toplum örgütlenmesi, toplumun, toplumsallaşmanın tanımı da buna göre yapılacaktır. Bu nedenle bilgi toplumu tanımlarının dışında post-modern açıklamalara (farklı ama birbirini bütünleyen) ihtiyaç duyulmuştur. Bu açıklamaların ortak yönü bütünsel dünya görüşlerinden/kuramlardan kopuştur. Bu bir rastlantı değildir. Dünya görüşleri çeşitli biçimlerde tanımlansa da sonuçta geniş toplumsal kesimlerin kendi pratiği içinde yaşam içinde yer alış biçimlerini, bu yolla sorunlar üzerinde etkinlik çabasını belirtiyor. Bütünsel kuramdan/tarihten kopuş toplumların dünyayla ilişkilerini tanımlayamaz hale gelmeleri ve sorunları üzerinde kendi örgütleri ve eylemleri aracılığıyla etkili olmalarından vazgeçmeyi belirtiyor. Bu nedenle yeni bilgi teknolojilerine toplum ilişkilerinin biçimlenmesinde, örgütlenmesinde özel bir yer verilmektedir. Bir anlamda kitle iletişim araçları paradoksal bir biçimde kendi teknik işleyişine uygun ideolojik olmadan ideoloji (ters/çarpık bilinç) üretmektedir.

Kitle iletişim araçları bilgiyi, oluştururken, aktarırken elbette bütünsel görüntüyü aynen vermesi mümkün olmadığından (ayrıca yüzeysel bir biçimde gerçeği aynen veriyorsa –yansıtma- kendisine de gerek yoktur) ihmal etme, seçme, eleme, sınıflandırma, tasnif etme, bütünleştirme, soyutlama/kavramsallaştırma gibi çeşitli yöntemler ve ölçütler kullanarak, bilgiyi ham halinden dönüştürerek, biçimleyerek hatta manipüle ederek vermektedir. İletişim çağı ve toplumu açıklamaları pragmatizmin öne çıkardığı biçimlerde araçsallaşır, insanın ve tarihin dışında belirlenen teknik, uzmanca içeriklere ve sürece teslimiyeti öngörür, bu açıdan bilgisayar ve internet ile birlikte kendisine büyük bir destek bulmuştur. Bilincin araçsallaşmasının diğer bir yönü bağımsızlığını yitirmesidir. Bu görüşleri çeşitli açıklamalarla doğrulamak mümkündür. Lyotard'a göre postmodern toplum bilgisayar, enformasyon, teknolojideki yeni ilerlemelerden kaynaklanan hızlı değişme toplumdur. Teknoloji ve bilgi toplumsal örgütlenmenin ilkeleri haline gelmiştir. Lyotard bundan böyle bilginin fiili sonuçlarının bilgisayar diline çevrilebilir olma olanağınca dikte edileceği çıkarımında bulunmaktadır. 1970'li yıllarda küçük bir yonga biçimindeki ilk bilgisayarların meraklılar ve teknisyenlerin ötesinde ilgi kaynağı olması donanım ve yazılım standardizasyonu yardımıyla çeşitli alanlarda kullanıma gererek geniş kitlelere yönelik bir nitelik kazandığında kendisine özel bir güç ve üstünlük verilecektir. 1980'lerden itibaren bilgisayarlar artık yeni kullanım potansiyelleriyle, başlangıçta video oyunları ile evlere kadar girdi, giderek bilgisayar endüstrisi ticari, toplumsal, ekonomik, savaş, turizm gibi bilgiye yönelik çeşitli alanlarda ve sektörlerde etkili olarak kullanılmaya başlandı. Bilgi veya iletişim çağında bilgisayarlara özel bir rol verilmektedir.⁴

⁴ Hasan Tekeli, *Bilgi Çağı*, Simavi Yayınları, İstanbul, 1994.

“İletişim/bilgi devrimi” olarak adlandırılan gelişme dünya egemenlik ilişkilerinde yeni bir sıçrama yaratmadı, tam tersine mevcut egemenlik ilişkilerini pekiştirdi. Koşullardan, toplumdan, gerçekten, tarihten bağımsız yeni bir toplumsallaşma öncelikle gerçeğin tekniğin belirlediği (sayısal) yeni bir dille kurgulanacaktır.

Liotard bilgiye bir dil oyunu olarak yaklaşmıştır. Bu dil bilgi teknolojilerinin belirlediği (dijital, sayısal) bir dildir. Gerçeği temsil etme zorunluluğu yoktur. Son on yıllarda önde gelen bilimler ve teknolojiler dille ilgilenmek durumunda kalmışlardır, fonoloji ve lingüistik teorileri, iletişim ve siberetik problemleri, modern cebir ve bildirişim teorileri, bilgisayarlar ve onların dilleri, tercüme sorunları ve bilgisayar dilleri arasında alanlarının ayrıştırılması, enformasyon, birikim ve veri bankalarına ilişkin sorunlar, telematik ve zekâ terminallerinin kusursuzlaştırılması için bir çaba gösterilmiştir.⁵ Bunun sonuçları iktisattan ticarete, sağlıktan ulaşıma, siyasetten eğlenceye kadar gündelik yaşamın her alanında (insandan, koşullardan, çelişki ve çatışmalardan bağımsız olarak) egemen hale gelmiştir. Artık makineler veya olgular kendi içlerinde konuşmaktadır. Çeşitli bilgi biçimleri, bilim dâhil, kendi kuralları, yapısı ve hamleleri olan matematiksel dil oyunu ve örgütlenmesi, teknik olarak tanıtılmaktadır. Dil oyunları farklı ölçütler ve kurallar tarafından yönetilmektedir ve hiç birine ayrıcalık tanınmamaktadır. Buna bağlı olarak günümüz egemenliği bilgi ve iletişim temelli bir örgütlenmeye bağlı olduğu belirtilirken, diğer yandan bilgi ve iletişimin hiç bir şey anlatması, gerçeği temellendirmesi gereği de bulunmamaktadır. Kapitalizmin ve sosyalizmin, genel olarak modernizmin meşruluk krizine girdiği iddiaları, verili düzeni doğrulayacak biçimde aşama söz konusu olmadan, çelişki ve çatışmaların, kavgaların aşıldığı veya doğallaştığı (herkes birbirine karşı) görüşüyle birlikte öne sürülmektedir. Genel çıkarlardan ve ortak tarihten söz edilmemekte, tam tersine çelişki ve çatışmalar mutlaklaştırıldığı (aşmak mümkün olmadığı) için tarih gözden düşmektedir. Bilgi teknolojilerine özellikle bilgisayarlara bilime yardımcı bir unsur olmanın ötesinde, inisiyatif kullanan, tahmin yürüten, insanı dışlayan (matematiksel, uzmanca, güvenli sonuçlar üreten!) bir araç olarak rol ve görev verilecektir. Gerçekte bu tarihin ve toplum etkinliğinin dışlanması başka bir şey değildir. Sınıflar, toplumlar, partiler, tarihsel gelenekler, kurumlar, meslekler, dünya görüşleri önemli olmaktan çıkmıştır. Sonuçta bilgi-bilim geçmişte olduğundan çok daha fazla bir biçimde, yeni teknolojilere dolayısıyla egemen güçlere, iktidarlara bağımlı hale gel-

⁵ Türkiye’de de Sovyetlerin öncülüğündeki sosyalist blokun çözülmesi ve “tek bir dünya pazarının” ortaya çıkması sonrası ideoloji konusu yeni bir biçimde gündeme gelmiştir. Bu çalışmalardan biri; Ufuk Uras, *İdeolojilerin Sonu mu?*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1993.

miştir. Bilginin ne olduğuna, oluşturulmasına, yeniden üretilmesine, aktarılmasına, yaygınlaştırılmasına bu araçlara egemen olan güçler belirlemektedir.

Sonuç Yerine

Bilgi toplumu veya iletişim çağında bilgi genel-geçerlilik ve kesinlik özelliğini yitirmiştir. İletişim araçlarına verilen üstünlük ideolojik kırılmaları, farklılaşmaları, geçmişte ortaya çıkan koşullar değiştiği halde halen varlığını sürdüren dinsel inançların, ritüellerin varlığını sürdürmesini de açıklamaktadır. Temsilin yitirilmesi veya gerçeğin belirsizleşmesi, geçmişin değersizleşmesi, geleceğe yönelik öngörü ve tasarımlara karşı şüphe, tutarlı bir yapı veya düzenden söz etmeye imkan vermediği için düşünce ve eylem düzeyinde sürekli kriz ve zor kullanımı geçerli hale gelmiştir. Genel geçer doğruların ve gerçeğin olmayacağı görüşü, (belirsizlik, tarihin reddi) verili düzen tartışmalı olsa bile mutlaklaştırılması sonucunu verecektir. Verili düzen ile yönetilen toplum arasındaki asimetric ilişki kimlik krizi veya uyum/uyumsuzluk konusunda örtüşmeyi sağlamaktadır. Batı üstünlüğüne dayalı verili düzen ve egemenlik değişmediğinden nesnel toplumsal koşullarda değişiklik yeni uyum kurma (örtüşme ve kriz) sürecine dönüşmüştür. Sosyalizmin krizinden bilimin ve toplumun krizine kadar bir dizi açıklama bu değişikliklere uyum gösterme çabasından (örtüşmeden) kaynaklanmaktadır.⁶ İnsanlığın gelecekle ilgili arayışlarının ve bu yönde ortak çabanın mümkün olmayacağını söylerken bilgi teknolojilerine bu yönde bir görev yüklemek de gereksiz olacaktır. Bütünsel dünya görüşleri eleştirilirken, bilginin artık belirli bir merkezden (başta devlet ve kurumlar) ve standart kalıplar halinde yayılması, farklı merkezlerde çeşitli kalıplarda/biçimlerde üretilip çok-merkezli bir yayılım göstermesi ve heterojen özelliği günümüz ABD eksenli Batı dünya egemenliği ile çelişmemektedir. Aklın ve bilginin çoğulluğundan söz edilmektedir. Buna bağlı olarak, bilgi giderek yüzeysel bir biçimde anonimleşmekte, yığın haline gelmekte, kaynağına olan güvende bir azalma olmaktadır. Bunu en iyi yeni bilgi teknolojilerinde gözleyebiliyoruz.

Batı dünya egemenlik düzeni bir kere kurulduktan sonra üstyapı kurumu olarak tanımlanan çeşitli formel demokratik ve siyasi kurumlar biçiminde içselleşen kazanımlar giderek (asimetric bir ilişki içinde) koşullardan bağım-

⁶ Söz gelişi sosyalist kuramda yeni koşullarda iktidar anlayışının değişmesi önce Avrupa sosyalizmi, yeni-Marxizm ile ifade edilirken giderek kendi kaynaklarından uzaklaşma sosyalizmin krizine dönüşmüştür. Marxizm ile iktisat arasında kurulan ilişki yerine psikoloji ile kurulan ilişki bu yönde bir yerine koyma ilişkisidir. Özgürlükten eşitliğe kadar bir dizi kavram değiştiği gibi bu değişimin insanlığın birliğine ve bütünlüğüne katkı sağlayıp sağlamadığı da tartışmalıdır.

sız, özerk bir yapıda işleyişini sürdürür. Egemenlik ve zor kurumların bağımsız işleyişi içinde görünmez hale gelirken (gündelik yaşamda toplumla örtüşürken), düzen kendi sorunlarını toplumun krizi (kimlik krizi) haline dönüştürmüştür. Geçmişte toplumbilimlerinde geçerli olan altyapı-üstyapı arasındaki (kalkınmacı, ilerlemeci, iyimser) uyum/örtüşme anlayışı savunulamaz haldedir. Düzen toplum sorunlarının çözümü konusundaki sorumluluktan ve iddiadan vazgeçmiştir. Gündelik düzeyde açıklama ve çözümlerle kendini sınırlamıştır. İletişim teknolojisindeki devasa yeni gelişme ve örgütlenmelerin bilginin aktarılması ve yaygınlaşmasında belli imkanlar yarattığı bir gerçektir. Ancak bu imkanların insanlığın birliği ve daha insani bir dünya yarattığından söz etmek nerdeyse imkansızdır. Sathi düzeyde gerçekleşen formel eşitliklere karşılık günümüzde özgür, özerk bir alan olarak görünün bilimde bile bilgi tekelleri, otorite ve hiyerarşi söz konusudur, bilgi üzerinde denetim sürmektedir. Bilgi süreçleri üzerindeki tekelleşme ve denetim günümüzde bireyi de kapsayacak biçimde en ileri boyutlarda gerçekleşmektedir. Yadsınamaz bir biçimde bilgi teknolojileri üzerinde bir tekelleşme/egemenlik söz konusu iken diğer yandan bilgi (belli bir bakış açısı ve dünya görüşü çerçevesinde sistemli bir hale gelmediği için, yöntem toplumdaki bağımsızlaştığı için) yığınsal/kullanılamaz bir hale gelmektedir. Bilginin klonlaşması, kopyala-yapıştır özelliği, birbiriyle bağdaşmayan görüşlerin birlikte savunulması, kurgu, bilginin değersizleşmesi, yığın haline gelmesi kendiliğindenliği ve sınırlanmayı belirtmektedir.

Elbette eldeki bilgiler sınırlı olsa da bilgidan vazgeçmek için bir neden yoktur, mesele bu bilgileri kapsayacak, dönüştürecek yeni bir düzen, yeni bir dünya perspektifinin olmamasıdır. Yeni bir görüş/yöntem anlayışı olmadan bu bilgilerden faydalanmak, işe yarar kılmak mümkün değildir. Bu nedenle bilgi teknolojilerine ortaklık ve etkin katılım teşvik edilirken, bu yönde bir ortaklık ile toplumun temel sorunları üzerinde etkinlik sağlamak verili egemenliği sınırlandırmak mümkün olmamaktadır. Dijital bilgi ve enformasyon pazar ekonomisi koşullarında piyasalaşma ve metalaşmanın görünürlük kazandığı (gündelik, yüzeysel, kakafonik, karmaşık, güvensiz, tüketici) bir alana dönüşmektedir. Bilgi teknolojilerine ortaklığın yaygınlaşması ile gerçeğin belirsizleşmesinden, insanların etkisizleşmesinden, bilgi kirliliğinden, bilgiye karşı güvensizlikten birlikte söz edilmesi rastlantı değildir. Bu, bilgi toplumunun veya postmodern toplumun bir özelliğidir. ABD eksenli Batı dünya egemenliği içinde bilgi toplumu, iletişim çağı gibi açıklamalar yeni bir bilgi ve toplum örgütlenmesinin ürünüdür. Bu yeni yöneliş karşısında bizim tutumumuzu belirleyen temel ölçüt bu değişimin insanlığın yararına olup olmadığıdır.